

A CIGÁNYOK, ROMÁK REPREZENTÁCIÓJA A HAZAI TANKÖNYVEKBEN AZ EZREDFORDULÓ UTÁNI SZAKIRODALMAK ALAPJÁN

BORBÁNDI BÁLINT Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
„Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs*Beérkezett: 2025. augusztus 24., elfogadva: 2025. október 6.*

A tanulmányban arra vállalkozom, hogy összefoglaljam, rendszerezem a magyarországi cigányság tankönyvi reprezentációjára vonatkozó tudományos vizsgálatok eredményeit. Írásomat helyzetfeltárásnak tekintem, amely bemutatja az elmúlt bő húsz év pozitív és negatív tendenciáit a romológiai ismeretek tankönyvi megjelenítésével kapcsolatban. A korábbi publikációk vizsgálata feltárta a cigánysággal kapcsolatos tananyagtartalmak mennyiségi és minőségi problémáit, rámutatott, hogy a cigányok, romák erőteljesen alulreprezentáltak a köznevelésben használt tankönyvekben, továbbá az evidensen lehetőséget kínáló témák kapcsán sem kerülnek szóba. A szerzők rávilágítottak, hogy a tankönyvi tartalmak minősége nem megfelelő a cigányság társadalmi befogadásának elősegítéséhez és az előítéletesség visszaszorításához.

Kulcsszavak: szakirodalmi áttekintés, cigányság reprezentációja, tankönyvelemzés, cigánykép

REPRESENTATION OF THE ROMA IN HUNGARIAN TEXTBOOKS AFTER THE TURN OF THE MILLENNIUM – A LITERATURE REVIEW

This study aims to summarize and systemize the findings of scientific studies on the representation of the Roma in Hungarian textbooks. This study is intended as an exploration of the positive and negative trends in the presentation of knowledge related to the Roma in Hungarian textbooks in the past two decades. The analysis of previous publications revealed qualitative and quantitative issues in the Roma-related content of educative materials, shedding light on the fact that the Roma are significantly underrepresented in textbooks used in public education and are omitted even from topics that would clearly provide an opportunity to include them. The authors highlighted that the quality of textbook content is inadequate for promoting the social inclusion of the Roma communities and for reducing prejudice against them.

Keywords: literature review, Gypsy representation, textbook analysis, image of the Roma

Levelező szerző: Borbándi Bálint, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
„Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, 7627 Pécs, Lámpásvölgyi út 1.
E-mail: borbandi.balint98@gmail.com

Bevezetés

„**A** tankönyvek a kanonizált tudás gyűjteményei, amelyek egy-egy történelmi korban a társadalmilag elfogadott, az uralkodó közszellemmel egybecsengő és az érvényesüléshez, a sikeres pályafutáshoz megkövetelt ismereteket és nézeteket fogják egybe. Mint ilyenek, nem egyszerűen tudást adnak át, hanem egyúttal értékeket mutatnak fel, normákat közvetítenek, mintát adnak, mértéket szabnak meg.” (*Terestyéni 2005: 1*) Terestyéni Tamás munkájának idézett részlete tökéletesen rámutat, miért rendkívül fontos azzal foglalkozni, hogy az egyes tantárgyakhoz tartozó tankönyvekben milyen mennyiségben és minőségben kerülnek elő a különböző nemzetiségek, különösképpen a cigányság, amely a többségi társadalom szemében rendkívül negatív megítélésű nemzetiség (*Keresztes-Takács–Lendvai–Kende 2016*). Ahhoz, hogy mérsékeljük, megszüntessük a cigányokat, romákat érintő sztereotípiákat és diszkriminációt, nélkülözhetetlen a többségi társadalom nézőpontjának erőteljes megváltoz(tat)ása, valamint a társadalmi érzékenyítés. Ehhez tökéletes lehetőséget kínálnak azok a tankönyvek, amelyekből minden köznevelésben részt vevő diák tanul országszerte.

A vizsgálat célja, szakirodalmi minta

Az elemzés célja a magyarországi cigányság tankönyvi reprezentációjára vonatkozó tudományos vizsgálatok, kutatások eredményeinek összefoglalása, rendszerezése. Arra törekszem, hogy az egyes tudományos publikációk adatait összevetve rámutassak a hazai cigány, roma népesség tankönyvi reprezentációjának változásaira az elmúlt bő két évtizedben. Tanulmányomat helyzetfeltárásnak tekintem, amely bemutatja a pozitív és negatív tendenciákat a romológia ismeretek tankönyvi megjelenítésével kapcsolatban. Korábban Bozsik Viola és Bogdán Péter készítettek hasonló összefoglalót (*Bozsik 2015; Bogdán 2016*). Tanulmányom újdonsága abban áll, hogy 2016 óta – tehát az elmúlt tíz év szakirodalmi termését tekintve – nem áll rendelkezésre naprakész összegző munka, továbbá tizenhárom tanulmány elemzésével, összevetésével szélesebb körű áttekintést tesz lehetővé.

A Nemzeti alaptanterv néhány korábbi vizsgálatának rövid áttekintése

Az egyes kutatások, tudományos publikációk áttekintése előtt röviden szót kell ejtenünk a Nemzeti alaptantervről (a továbbiakban NAT), amely mindenkor meghatározza a tankönyvek tananyagtartalmait. A NAT és a hozzá tartozó kerettantervek azok a jogi szabályozó dokumentumok, amelyek előírásai alapján és amelyeknek megfelelően a tankönyvszerzők elkészítik az egyes tantárgyak tartalomhordozóit. Ezáltal a NAT és a kerettantervek mindenkor hatással vannak a tankönyvek tartalmára. A Nemzeti alaptantervet 1995-ös megszületése óta már több kutató elemezte többféle szempontból.

2006-ban Horváth Dániel azt vizsgálta, hogyan jelent meg a környezeti nevelés a NAT Ember és társadalom műveltségterületéhez tartozó tantárgyak tananyagaiban, milyen lehetőségek és problémák merültek fel ezen ismeretek egyes tantárgyakba történő beépítése során, valamint mennyire tette lehetővé a NAT, hogy humán tárgyakon keresztül is fejlesszék a környezettudatosságot (*Horváth 2006*).

Vass Vilmos 2008-ban vizsgálta a NAT és a pedagógusképzés összefüggéseit. Tanulmányában elemezte a NAT fejlődéstörténetét és az azzal párhuzamosan zajló pedagógusképzési folyamatokat. Bemutatta a NAT változásainak a pedagógusképzésre gyakorolt hatásait, valamint, hogy hogyan hatottak a tantervi változások követelményei a tanárképzésre és pedagógus-továbbképzésre (*Vass 2008*).

2012-ben Szabó Márta vizsgálta az akkor újonnan érvénybe lépett NAT 2012 Ember és társadalom műveltségterületéhez tartozó tantárgyak (történelem, etika és erkölcsstan, hon- és népismeret, társadalmi, állampolgári és gazdasági ismeretek, filozófia) tématerületeit, tananyagaik strukturáltságát, kronológiai és tematikai súlypontjait, továbbá a NAT által nevesített kompetenciák, készségek és képességek megjelenését a tantárgyi célokban (Szabó 2012).

Szalayné Tahy Zsuzsanna 2018-ban szöveg szintű elemzésnek vetette alá az akkor éppen készülé-
félben lévő NAT 2020 általános részét, és javaslatokat fogalmazott meg az általa problémásnak gondol-
t pontokhoz, tartalmakhoz (Szalayné Tahy 2018). Horváth Zsuzsanna 2019-ben megjelent írásá-
ban áttekintette a NAT megszületését és formálódását (1989–1995, 2003, 2007, 2012, 2018), ezzel
bemutatva a hazai NAT kronológiáját, valamint európai hátterét. Foglalkozott az implementáció és
az adaptáció tapasztalataival (hogyan hatott a NAT az iskolákra), ismertetve az európai országok
NAT-szerű konstrukcióit, rávilágított azok oktatásirányítási szerepére, továbbá bemutatta, hogy az
európai értékek hogyan jelennek meg a NAT-okban (Horváth 2019).

2021-ben Egervári Dóra és Kovács Edina vizsgálták a XXI. századi kompetenciák megjelenését
a NAT 2020-ban. Szöveg- és tartalomelemzés módszerével elemezték a 2020-as NAT-ot abból
a szempontból, hogy hogyan jelenik meg benne az információs műveltség és a digitális kompeten-
cia, illetve ezek részképességei (Egervári–Kovács 2021). Chrappán Magdolna egy 2022-es tanulmá-
nyában vizsgálta a NAT és a kerettantervek változásait 2010 és 2021 között. 2020-ban jelent meg
a jelenleg is érvényes NAT, amely nemcsak a korábbi módosítása volt, hanem komoly elvi változta-
sokat is bevezetett. A tanulmány bemutatja a NAT szabályozási jellemzőit, és olyan kérdésekre
keresi a választ, mint hogy mekkora mozgásterük van a felhasználóknak (az iskoláknak, a pedagó-
gusoknak), mennyire tekinthető ideologikus alapúnak, valamint, hogy a NAT 2020 mit őrzött meg
és mit vetett el a korábbiakból (Chrappán 2022).

Mivel jelen szakirodalmi elemzés elsődlegesen a cigányok, romák tankönyvi reprezentációjára
vonatkozó korábbi kutatások, vizsgálatok eredményeit mutatja be, elengedhetetlen, hogy ejtsünk
néhány szót a romológiai tartalmak megjelenéséről a NAT-ban és a kerettantervekben. Koráb-
bi kutatásaim (Borbándi 2023, 2024) részeként összehasonlítottam, hogy a 2012-es és a 2020-as
NAT-okban, illetve a hozzájuk tartozó történelem-kerettantervekben a tartalmi szabályozó doku-
mentumok milyen korszakokban és milyen témák kapcsán írják elő romológiai ismeretek elsajátí-
tását. Megállapítást nyert, hogy az új NAT nagyobb hangsúlyt fektet a téma megjelenítésére a tör-
ténelemtankönyvekben, a cigányság története azonban továbbra sincs következetesen végigvezetve.

A teljesség igénye nélkül összegyűjtött és az eddigiekben bemutatott tanulmányok alapján jól
látható, hogy a tankönyvi tartalmakat és a köznevelésben elsajátítandó ismereteket, készségeket és
képességeket előíró, befolyásoló Nemzeti alaptantervet már sokan sokféle szempontból vizsgálták,
elemezték. Az egyes tankönyvek tananyagtartalmainak elemzésekor megkerülhetetlen a NAT és
a kerettantervek vizsgálata, mert ezek a jogi szabályozó dokumentumok írják elő a köznevelésben
elsajátítandó tananyagot. Az alábbiakban – a kronológiai rendet szem előtt tartva – bemutatásra
kerülnek azok a kutatások, tudományos publikációk, amelyek a cigánysággal kapcsolatos tankönyvi
tartalmakat vizsgálták az ezredforduló után.

A vizsgált szakirodalmi tételek eredményeinek bemutatása

Terestyéni Tamás kutatása (2004, 2005)

Terestyéni Tamás 2002-ben végzett kutatásának célja az volt, hogy megvizsgálja, mekkora teret
szentelnek a cigányságnak a közoktatásban használt hazai történelem- és társadalomismeret-
tankönyvekben, továbbá az elemzett tartalomhordozók cigányokkal, romákkal kapcsolatos tartal-

mai alkalmasak-e arra, hogy a diákok oktatása során elősegítsék a politikailag korrekt kép kialakulását (Balázs et al. 2014). Összesen 83 középiskolai (gimnáziumok és szakképző iskolák számára kiadott) történelem- és társadalomismeret-/állampolgári ismeretek tankönyvet elemzett kvantitatív (statisztikai természetű) és kvalitatív (szövegelemző) megközelítéssel. Megállapította, hogy a vizsgálati minta mindössze 25,3 százalékában, vagyis 21 tartalomhordozóban voltak romológiai tartalmak. A 83 megvizsgált ismerethordozóból 73 volt történelemtankönyvnek vagy történelemtankönyvi segédanyagnak minősíthető, tíz kötet pedig a társadalomismeret, állampolgári ismeretek, közjogi ismeretek címszavak alatt részben vagy egészében napjaink (értsd: a rendszerváltoztatás, 1990 utáni) társadalmi és közjogi viszonyaiban igyekezett eligazítást adni. A szigorú értelemben vett történelemtankönyvek (73) közül kilencben az általuk tárgyalt korszakból kifolyólag nem is volt elvárható romológiai vonatkozás; a fennmaradó 64-ből 14 tartalmazott a cigányságot érintő szövegrészeket. A tíz társadalomismeret (állampolgári ismeretek, közjogi ismeretek) tankönyvből hét tartalmazott a cigány, roma közösségekre vonatkozó információkat. Ez alapján elmondható, hogy a napjaink magyarországi viszonyaival foglalkozó művekben lényegesen nagyobb valószínűséggel lehetett a cigányságra vonatkozó információkra bukkanni, mint a történelmi múltat tárgyaló könyvekben. Terestyéni megállapította, hogy összességében alacsony a cigányokat, romákat említő tankönyvek száma (a lehetséges 74 könyvnek csupán 28 százaléka), továbbá a romológiai vonatkozású szövegrészek terjedelme is csekély: a cigánysággal kapcsolatos említések harmada egyetlen mondat volt, és mindössze nyolc tartalomhordozóban talált két-három bekezdésnyi vagy ennél hosszabb szövegrészeket a cigányságról (1. táblázat) (Terestyéni 2004, 2005).

1. táblázat: Egy-egy könyv cigányokat, romákat érintő szövegrészeinek terjedelme (abszolút számok)

Terjedelem	Darabszám
Egy mondat	7
Egy bekezdés	6
Két-három bekezdés	6
Ennél hosszabb	2
<i>A cigányokat, romákat tárgyaló összes könyv</i>	21

Forrás: Terestyéni 2004 alapján saját szerkesztés

A cigánysággal kapcsolatos tananyagrészeket tartalmazó tankönyvek közül majdnem mindegyikben megtalálható volt valamilyen történeti információ, és a könyvek több mint fele érintette a cigány, roma kisebbség és a nem cigány, nem roma többség viszonyát. Viszonylag jelentős figyelem irányult a cigány, roma populáció nagyságára, és a tankönyvek felében lehetett olvasni a cigányság társadalmi viszonyairól, illetve ugyanilyen arányban a kultúrájukról, életmódjukról. Csak néhány munka tért ki arra, hogy a cigány populáció földrajzilag hol helyezkedik el az országban. A cigányság eredetéről és nyelvi helyzetéről pedig csupán egy-egy könyvben történt említés (2. táblázat) (Terestyéni 2004, 2005).

Összességében elmondható, hogy a vizsgált tankönyvek csekély figyelmet fordítottak a magyarországi cigányságra. Azonkívül, hogy túlnyomó részükben szó sem esett a cigányságról, ahol mégis történt említés, ott többnyire csak egészen röviden, érintőlegesen, mintegy mellékesen, érdemi kifejtés nélkül. Történelmük és társadalmuk bemutatásából szinte teljesen hiányoztak a pozitív mozzanatok (pl. elismerést kiváltó tettek, társadalmi szerepük), vagy ha említést tettek róluk, ezek kevésbé voltak hangsúlyosak, nem voltak meghatározóak. Ezzel szemben viszonylag gyakran fordultak elő a cigányokkal, romákkal összefüggésben múlt- és jelenbeli negatív mozzanatok

2. táblázat: A cigányokat, romákat érintő szövegrészek tematikus összetétele
(a szövegek többféle témát is érinthettek)

Téma	A témát érintő említések száma
A roma populáció nagysága, létszáma	9
A roma populáció földrajzi elhelyezkedése az országban	3
A cigányság eredete	1
A roma populáció nyelvi helyzete	1
A cigányság magyarországi története	19
A romák társadalmi viszonyai	8
Roma kultúra* és életmód	8
A roma kisebbség és a nem roma többség viszonya	11
A romákat érintő összes könyv	21

* Bár az elemzésben így szerepel, pontosabb lenne a „cigány, roma közösségek kultúrája” kifejezés, mert a magyarországi cigányság nem homogén, és a kulturális elemek is jelentős különbségeket mutathatnak.

Forrás: Terestyéni 2004 alapján saját szerkesztés

(pl. életmódbeli ütközések a többségi társadalommal, a normák elutasítása, bűnözés, előnytelen társadalmi szerepek, az igyekezet és az alkalmazkodókészség hiánya). Elmondható, hogy a negatívumok jelentős többségben voltak a pozitívumokkal szemben. A cigány, roma közösségek kulturális vonatkozásairól keveset lehetett olvasni a tartalomhordozókban, arról pedig említés sem történt, hogy a cigányok, romák teljesítményei hozzájárultak a magyar kultúra gazdagodásához, színesebbé válásához. A cigányság napjainkban fennálló viszonyairól, életkörülményeiről ritkán esett szó, és ha mégis, a leírások közhelyesek, elnagyoltak, semmitmondóak voltak. Az elemzett tartalomhordozók nem sokat tettek az előítéletes, sztereotip hiedelmek elutasításáért, azonban óvatlan megfogalmazásokkal, hátrányos tartalmú asszociációkkal és következtetésekkel, (nem fel-tétlenül szándékos) előnytelen sugallatokkal inkább erősíthették, mintsem gyengíthették az elő-ítéletes gondolkodást (Terestyéni 2004, 2005).

Balázs Anna, Menesi Luca, Horváth Balázs és Varga Krisztina kutatása (2014)

2014-ben a MONITOR csoport¹ tagjai megismételték Terestyéni Tamás kutatását, hogy lássák, milyen változásokon/változtatásokon mentek át a tankönyvek romológiai tartalmai az eltelt tíz évben. Míg Terestyéni Tamás csak a középiskolai történelem- és állampolgári ismeretek/társadalom-ismeret tankönyveket vizsgálta, addig a MONITOR tagjai bevonták az elemzésbe az etika tan-tárgyhoz kapcsolódó tananyag-hordozókat, és kutatásukat kiterjesztették az általános iskolai tankönyvekre is. Összesen ötvenhárom tankönyvi kötet elemzésére került sor. A kutatás során Terestyéni Tamás kvantitatív és kvalitatív módszertanát alkalmazták. Megállapították, hogy az ötvenhárom tankönyv közül harmincban voltak elhelyezve cigánysággal foglalkozó szövegrészek: az 56,6 százalékos eredmény javuló tendenciát mutat a korábbi vizsgálathoz képest. További megállapításuk volt, hogy a harminc tankönyvből huszonkettőben két-három bekezdésnyi vagy

¹ A Magyar Képzőművészeti Egyetem képzőművészet-elmélet szakos hallgatóiból megalakult nyitott műhely, kritikai platform.

annál hosszabb szövegek szerepeltek (lásd 3. táblázat), amelyek tartalmi szempontból is pontosab-
bak lettek (Balázs et al. 2014). A 3. táblázat soraira tekintve jól látható a nagyarányú mennyiségi
növekedés a Terestyéni-féle vizsgálat óta eltelt évtizedben.

3. táblázat: Egy-egy könyv cigányokat, romákat érintő szövegrészeinek terjedelme (abszolút számok)

Terjedelem	Darabszám	
	<i>Terestyéni 2004</i>	<i>Balázs et al. 2014</i>
Egy mondat	7	6
Egy bekezdés	6	2
Két-három bekezdés	6	10
Ennél hosszabb	2	12
<i>A romákat érintő összes könyv</i>	21	30

Forrás: Balázs et al. 2014 alapján saját szerkesztés

A MONITOR csoport tagjai a főszövegek mellett vizsgálták a cigányokra, romákra vonatko-
zó tankönyvi mellékleteket is, ami újdonság volt Terestyéni Tamás kutatásához képest. Megállapí-
tották, hogy harminc választható tananyag, érdekesség, olvasmány, forrás; tizennégy táblázat,
grafikon, diagram, térkép; továbbá tizenhárom fotó, kép, illusztráció került elhelyezésre a vizsgált
tankönyvekben (Balázs et al. 2014).

A cigányság történetére kitérő tankönyvek több mint fele foglalkozott valamilyen formában
a populáció nagyságával és létszámával, azonban ennél jóval kevesebb említette a cigány, roma
közösségek magyarországi földrajzi elhelyezkedését. A cigányság eredetével, illetve nyelvi helyze-
tével a könyvek harmada foglalkozott, hasonlóan a magyarországi történetükhöz, amely részek
meglehetősen egyenetlenül oszlottak el a fontosabb történelmi korszakok között. Valamivel
kevesebb, mint az elemzett tankönyvek fele foglalkozott a cigányság társadalmi viszonyaival,
illetve a cigány, roma kisebbség és a nem cigány, nem roma többség viszonyával. A szövegrészeknél

4. táblázat: A cigányokat, romákat érintő szövegek fő témái (abszolút számok)

Téma	A témát érintő említések száma	
	<i>Terestyéni 2004</i>	<i>Balázs et al. 2014</i>
A roma populáció nagysága, létszáma	9	17
A roma populáció földrajzi elhelyezkedése az országban	3	11
A cigányság eredete	1	10
A roma populáció nyelvi helyzete	1	10
A cigányság magyarországi története	19	10
A romák társadalmi viszonyai	8	12
Roma kultúra és életmód	8	21
A roma kisebbség és a nem roma többség viszonya	11	11
<i>A romákat érintő összes könyv</i>	21	30

Forrás: Balázs et al. 2014 alapján saját szerkesztés

megfigyelhető volt, hogy nagyobb részük ezt csupán a történelmi korokban elemezte, a jelenkori helyzetet, a rendszerváltoztatás utáni időszakot már csak néhány tankönyv tárgyalta. A cigányságot érintő tematikus tartalmak legnagyobb részben a cigány kultúráról szóltak, de ezek többnyire kimerültek a cigány zene és zenészek néhány mondatos említésében (4. táblázat) (Balázs et al. 2014).

A számbelileg tapasztalt javuló tendenciák és eredmények, továbbá a szövegrészek tartalmilag pontosabbá válása és a mennyiségi növekedés ellenére a konklúzió az maradt, hogy a vizsgált tananyaghordozók továbbra sem segítették a cigányság történelmének, társadalmi helyzetének, kultúrájának megértését és megismerését, nem járultak hozzá az előítéletek, sztereotípiák lebontásához (Balázs et al. 2014).

A PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszékének kutatása (2015)

2015-ben a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke végzett egy átfogó tankönyvelemzést Orsós Anna vezetésével.² A kutatás célja annak vizsgálata volt, hogy az új fejlesztésű (ún. új generációs, kísérleti) tankönyvekben, munkafüzetekben, szöveggyűjteményekben megjelent-e, és ha igen, akkor hogyan reprezentálódott a cigányság (Orsós 2016). A kutatás fontos részét képezte elméleti szakemberek és gyakorló pedagógusok megkérdezése a témához kapcsolódó korábbi fejlesztések céljairól, eredményeiről, valamint a további fejlesztések lehetséges irányairól (Orsós 2015). Elemezték az OFI új generációs, továbbá a Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó és az Apáczai Kiadó tankönyveit, munkafüzeit, szöveggyűjteményeit, amelyek a 2012-es NAT-on és az ahhoz tartozó kerettanterveken alapultak. Összesen 258 tartalomhordozó vizsgálatára került sor. A korábbi kutatásokhoz képest rendkívül széles volt a vizsgálatba vont tantárgyak köre, amelyek a NAT öt műveltségi területét fedték le a következők szerint: anyanyelv és irodalom (magyar irodalom, magyar nyelvtan), ember és társadalom (történelem, erkölcsan-etika), ember és természet (természetismeret, környezetismeret), Földünk és környezetünk (földrajz), művészetek (éneke-zene, vizuális kultúra). A tankönyvelemzés egy előzetesen kifejlesztett mérőeszköz által valósult meg, amely mind kvantitatív, mind kvalitatív megközelítéssel vizsgálta a tankönyvi tartalmakat, kiegészítve a képek, ábrák vizsgálatával (Orsós 2016).

Megállapították, hogy az elemzett 258 tartalomhordozóból mindössze 67 tartalmazott romológiai ismereteket (26 százalék). Ha a vizsgált tankönyvekben, munkafüzetekben, szöveggyűjteményekben nem volt a cigánysággal kapcsolatos tartalom, akkor a tankönyvelemző csoport megvizsgálta annak lehetőségét, hogy az adott tankönyvi kötetbe beilleszthető-e ilyen jellegű ismeret, és ezt mérlegelve minden esetben fejlesztési javaslatokat fogalmaztak meg. A tankönyvelemzést végző munkacsoportok a 195 tankönyv közül – amelyekben a cigány, roma közösségek tagjaira vonatkozó tartalom egyszer sem szerepelt, sem szövegesen, sem képi megjelenítés által – 141-be (a tartalomhordozók 72 százalékába) beilleszthetőnek vélték a vizsgálat tárgyát képező ismereteket.

A tartalomhordozókban megjelenő témák tekintetében megállapítható volt, hogy a cigány, roma kultúra elemei jelentek meg leggyakrabban (49 százalék); ezt követték a társadalmi helyzetükkel kapcsolatos információk. A harmadik legnagyobb csoportot a cigány, roma közösségekkel kapcsolatos demográfiai adatok, területi elhelyezkedés, iskolázottsági mutatók jelentették. Ennél ritkábban esett szó a cigányság történelméről, nyelvi helyzetéről vagy egyéb, rájuk vonatkozó témákról. A romológiai ismereteket tartalmazó 67 tankönyvben 49 olyan kép volt elhelyezve, amelyek a vizsgált népcsoportokhoz kapcsolódtak. A 49 képből 27 (a képek több mint fele) csak illusztr-

² „A roma kultúra reprezentációja a tartalomszabályozók, tartalomhordozók körében, valamint ezek fejlesztési lehetőségei” (TÁMOP-3.1.15-14-2014-0001) (Cserti Csapó 2021: 109).

ratív módon jelent meg a tankönyvekben, de témájukban kapcsolódtak az adott tananyaghoz. Az esetek mintegy 20 százalékában a képek azonban a tananyaghoz egyáltalán nem kapcsolódó módon, kizárólag illusztratív jelleggel kaptak helyet a tananyaghordozókban. Megfigyelték, hogy a cigányságra vonatkozó tartalommal rendelkező tankönyvekben gyakran jelentek meg funkció nélküli, illetve sztereotipizálásra alkalmas ismeretek vagy képek. Megállapították, hogy az elemzett tankönyvekben a cigányok, romák elnevezésére szolgáló kifejezések használata nem következetes: a tankönyvszerzők változatos formákban, sokszor egymás szinonimájaként alkalmazták a „cigány” és „roma” szavakat. Ennek nyomán kiemelték, hogy a tankönyvek szintjén egységesíteni szükséges a szóhasználatot (Orsós 2016).

A konklúzió szerint az akkori tankönyvek kis százalékában megtalálható – nagyon kevés pontos és korrekt – romológiai tartalom alapján a cigányságról alkotható kép rendkívül szűk keresztmetszetű volt, és korántsem megnyugtató (Orsós 2015, 2016). A következőkben az egyes munkacsoportok eredményeit tekintjük át a NAT műveltségi területei szerinti sorrendben haladva.

Anyanyelv és irodalom

A kutatócsoport megállapította, hogy a magyar irodalom és nyelvtan (1–3. évf.) tankönyveiben rendkívül alulreprezentáltak voltak a romológiai tartalmak (Orsós 2015). Az 1. és a 3. évfolyamon az ismerethordozók egyáltalán nem tartalmaztak a cigány, roma közösségekre vonatkozó információkat, amelyek a 2. évfolyamon is mindössze három tankönyvben jelentek meg.

Az 5–8. évfolyamos magyar nyelvtan könyvekben akadtak jó szándékú törekvések arra, hogy a cigánysággal kapcsolatos nyelvi képek megjelenjenek a tartalomhordozókban, azonban ezek száma arányaiban elenyésző volt (Orsós 2015).

A középiskolai (9–12. évf.) magyar irodalom tankönyvek szövegeiben kevésbé volt jelen a cigány, roma reprezentáció. A képi anyagot tekintve a romológiai vonatkozások szintén csekély számúak és inkább illusztratív, dekoratív célúak voltak. A 9–12. évfolyamok számára kiadott magyar nyelvtan könyvekben egyáltalán nem vagy csak alig volt megtalálható bármiféle romológiai tartalom. A vizsgált tizennégy tartalomhordozó közül összesen kettőben volt említve – mindkét helyen funkciótlán vagy sztereotipizálásra alkalmas kontextusban – a cigány, roma közösség (Orsós 2015).

Ember és társadalom

Megállapítást nyert, hogy az általános iskolai (5–8. évf.) történelemtankönyvek túlságosan politika- és személyközpontúak voltak, kevés helyet kapott a társadalom- és mentalitástörténet. Elmondható, hogy a hagyományos értelemben vett történelem tantárgy túlnyomórészt írásbeli forrásokra támaszkodik, aminek következtében a cigány, roma történelem sok tekintetben „kívül esik” a középiskolai (9–12. évf.) történelemoktatás keretein. Mivel a cigányok, romák hosszú évszázadokig nem rendelkeztek saját „írástudókkal”, lényegében homályban maradt sajátos, egyedi történelmük, értékrendjük, és kulturális érdekérvényesítés híján „nem emelkedtek be” a magyar történelmi közgondolkodásba (Orsós 2015). Viszonylag keveset tudunk a cigány, roma közösségek belső – hagyományos értelemben vett – „történetéről”. Többnyire csak azt tudjuk velük kapcsolatban, amit mások írtak róluk, azonban a mások által történő reprezentálás legfőbb veszélye, nehézsége éppen az, hogy ily módon többnyire a szélsőségek (agresszorok vagy áldozatok) jelennek meg. A többségi, vagyis nem cigány, nem roma diákok számára ezek a törtélemtankönyvek azt sugallhatták, hogy a cigányok, romák nem fontos, nem lényeges szereplői a magyar történelemnek, nemzetépítésnek (nem államalkotók); kívülálló szereplők a társadalomban, és inkább csak konfliktusok

kötődnek hozzájuk. A vizsgált tartalomhordozókban semmiféle egyetemes történeti tananyag nem jelent meg a cigánysággal kapcsolatban (Orsós 2015).

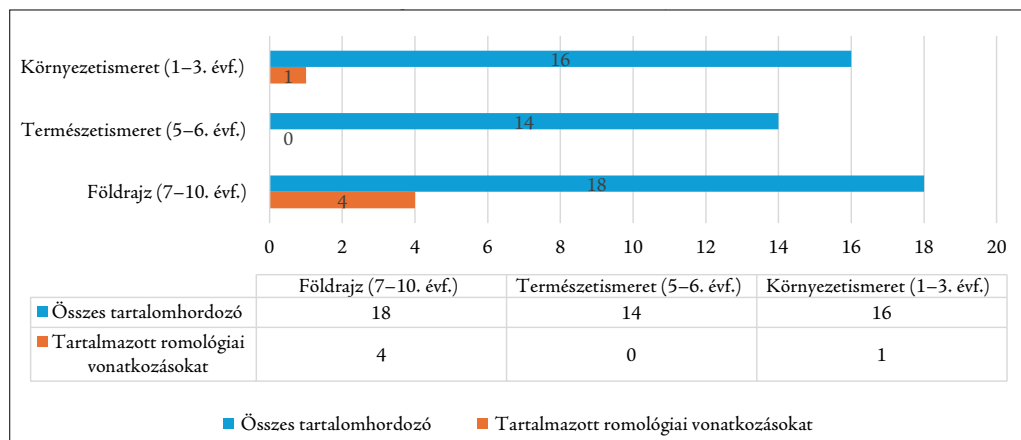
Az alsó tagozatos erkölcsstan és etika tankönyvek tartalmában kevés helyen jelentek meg a cigány, roma kultúra reprezentációi. A felső tagozatban csak a 6. osztályos tananyagban szerepeltek bővebben a cigányságra vonatkozó anyagrészek, amelyeknek nem volt előzményük az 5. évfolyamon, sem folytatásuk a 7–8. osztályban (Orsós 2015).

Ember és természet

A környezet- és természetismeret kerettantervekben nem volt fellelhető a cigány, roma közösségekre vonatkozó kötelező előírás. A környezetismeret (1–3. évf.) tantárgyhoz tartozó tizenhat vizsgált tartalomhordozóban a cigányságra vonatkozó tartalom összesen egyszer szerepelt, képi megjelenítés által. A természetismeret (5–6. évf.) tantárgyhoz kapcsolódó tizennégy vizsgált kiadványban egyszer sem szerepelt romológiai tartalom, sem szövegesen, sem képi megjelenítés által (Andl–Cserti Csapó 2017; Orsós 2015). Megállapították, hogy az ismerethordozók nagyon kevés információt tartalmaznak a témával kapcsolatban, az evidensen lehetőséget kínáló helyeken sem jelentek meg ilyen tartalmak. A kutatócsoport meglátásai szerint a vizsgált harminc tankönyvi kötetből huszonnyolcra releváns módon beilleszthetők lettek volna romológiai ismeretek (Andl–Cserti Csapó 2017).

Földünk és környezetünk

A földrajzi munkacsoport esetében a kutatás két fázisban zajlott. Az első fázisban a tartalomhordozók elemzése után a bennük rejlő fejlesztési lehetőségek feltárása történt meg: a kutatócsoport tagjai javaslatokat fogalmaztak meg a szükséges változtatásokról (Cserti Csapó 2021). A tankönyvek első vizsgálata kimondottan negatív tapasztalatokkal zárult. Az elemzett ismerethordozók közül csak néhányban jelentek meg vonatkozó tartalmak (lásd 1. ábra), de ezek kivétel nélkül vagy pontatlanok voltak, vagy eldologozatlan alapinformációkra szorítókozó közléseikkel inkább a sztereotipikus gondolkodás elmélyítésének veszélyét hordozták. A teljes kutatás során vizsgált összes tartalomhordozó 28 százaléka tartalmazott a cigány, roma közösségekre vonatkozó információkat, így kijelenthető, hogy a földrajz tantárgyhoz kapcsolódó tankönyvek rosz-

1. ábra: A környezet- és természetismeret, illetve a földrajz tartalomhordozók romológiai vonatkozásainak arányai. Forrás: Andl–Cserti Csapó 2017, Cserti Csapó 2016, 2021 és Orsós 2015 alapján saját szerkesztés

szabb értéket mutattak, hiszen csupán 22 százalékukban jelentek meg az elemzés tárgyát képező ismeretek (Cserti Csapó 2016). Megállapítást nyert, hogy a vizsgált tartalomhordozók nagyon kevés információt tartalmaztak a témával kapcsolatban, az evidensen lehetőséget kínáló helyeken sem jelentek meg ilyen ismeretek (Andl–Cserti Csapó 2017).

A második fázisban a javaslatok mentén javított és visszkapott tankönyvek vizsgálatára került sor. A vizsgálat második szakaszában visszkapott kiadványok jelentős előrelépést és pozitív változtatásokat mutattak. Mennyiségileg megnövekedett azoknak a szöveghelyeknek a száma, ahol nemzetiségi – azon belül cigányokra, romákra vonatkozó – ismeretek épültek be a tananyag-hordozókba. Minőségi szempontból árnyaltabb, informatívabb, kontextusba helyezett ismereteket kaptak a diákok. A második körben megjelentek a cigány, roma nemzetiség értékeit, a pozitív kontextust erősítő gondolatok és mondatok (15 százalék) a továbbra is domináló tárgyilagos említések mellett (85 százalék) (Andl–Cserti Csapó 2017; Cserti Csapó 2021).

Binder Mátyás és Pálos Dóra kutatása (2016)

Binder Mátyás és Pálos Dóra 2016-ban végzett kutatásának célja a cigány, roma reprezentáció vizsgálata volt a közoktatásban használt tananyag-hordozókban. Elemzésük az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet (a továbbiakban OFI) új generációs (ún. kísérleti) tankönyveire, munkafüzeteire és szöveggyűjteményeire terjedt ki. A korábbi kutatásokkal (Balázs et al. 2014; Terestyéni 2004, 2005) ellentétben a történelem- és állampolgári ismeretek/társadalomismeret, valamint etika tankönyvek mellett a magyar nyelv és irodalom, erkölcsan, hon- és népismeret tantárgyakhoz tartozó tananyag-hordozókat is vizsgálták. Összesen negyvenhét ismerethordozót, továbbá a kerettanterveket elemezték egy előre kialakított szempontrendszer szerint (lásd 5. táblázat). Megfigyelték, mi található a tankönyvekben (explicit tartalom), továbbá megvizsgálták a tartalmak megjelenési módját, a többi tananyaghoz és a cigányokról, romákról szóló elérhető szaktudományos ismeretanyaghoz képest megjelenített arányosságot, hitelességet, illetve a tartalmak által megjelenített rejtett jelentéseket (implicit tartalom) (Binder–Pálos 2016).

5. táblázat: A Binder Mátyás és Pálos Dóra által használt szempontrendszer

1. Mennyiség/arányosság
2. Minőség
2.1. Szaktudományos minőség
2.2. Képi megjelenítés minősége
2.3. Egyéb kiegészítő eszközök
3. Reprezentáció
3.1. A romák szerepeltetésének kronologikus elhelyezkedése
3.2. Integrált tananyagrész vagy különálló fejezet?
3.3. Kapcsolódnak-e hozzá tevékenységet igénylő feladatok, vagy pusztán ismeretátadásról van szó?
3.4. Kötelező vagy ismeretterjesztő, kiegészítő jellegű tananyag?
4. Relevancia (a követelmények mennyire vannak összhangban egy-egy korosztály tudásával, képességével, más tantárgyakban megszerzett ismereteivel)
5. Komprehenzivitás (van-e egymást erősítő – vagy gyengítő – hatása a különböző tantárgyak között bármiféle szempontból)

Forrás: Binder–Pálos 2016: 5 alapján saját szerkesztés

A szerzők megállapították, hogy forrás- és tevékenységeközpontúság tekintetében a cigányok, romák súlyosan alulreprezentáltak a kísérleti tankönyvekben és munkafüzetekben. Megfigyelték, hogy a cigánysággal kapcsolatos szövegszerű tartalmak nagyobb része (huszonnyolc szöveg vagy szövegrészlet) a kötelező anyag része volt, a többi (tizennyolc szöveg vagy szövegrészlet) a tankönyvek jelzései kiegészítő anyagnak tartották számon. Ez az arány bizakodásra adhatott okot, annál is inkább, mert az akkori kerettantervek által meghatározott kimeneti követelményekben rendkívül csekély mértékben vagy egyáltalán nem jelentek meg a cigány, roma közösségekhez köthető elvárások. Az árnyalt megjelenítéshez elengedhetetlen lett volna, hogy ne csak a cigány, roma közösségek történetének legnehezebb időszakai szerepeljenek a tankönyvekben. Megállapították, hogy a problémát valószínűleg egyes tankönyvfejlesztők is érzékelték, mert a szabályozók által előírtnál lényegesen több romológiai ismeretanyag került elhelyezésre a tankönyvekben (Binder–Pálos 2016). Fontos részét képezte a kutatásnak, hogy a vizsgálat során szerzett tapasztalatokra alapozva fejlesztési lehetőségeket, javaslatokat és ötleteket fogalmaztak meg az elemzett tartalomhordozókkal kapcsolatban (Binder–Pálos 2016: 39–48), amelyek segíthették a történelemtanárok mindennapi színvonalas munkáját a cigányokkal, romákkal foglalkozó témák tanításában.

Nemzetiségi népismereti tankönyvek (Cserti Csapó Tibor, 2023)

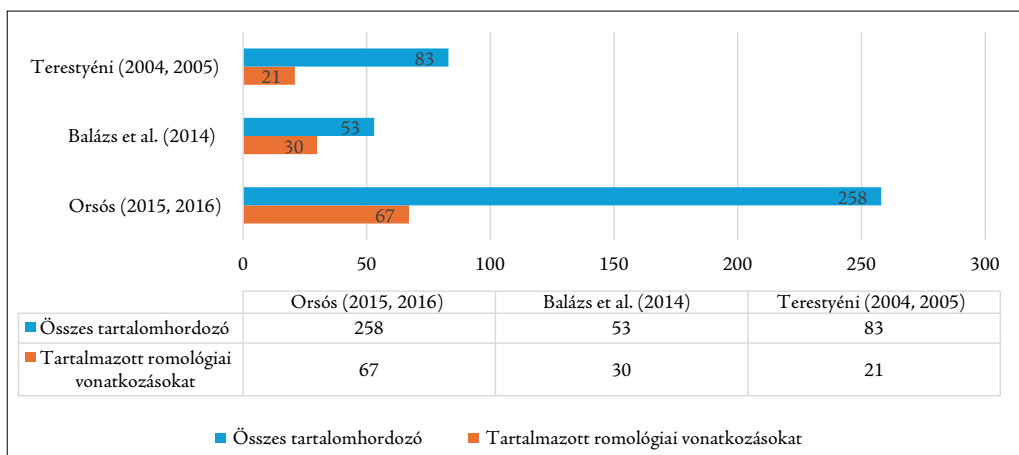
Összesen tizenhat – a 2000 és 2021 közötti években megjelent – nemzetiségi népismereti tartalomhordozó (tizennégy tankönyv, két munkafüzet) elemzésére került sor. Ezek között voltak olyanok, amelyeket azóta kivontak a forgalomból problematikusságuk, szemléletük miatt, és vannak olyanok is, amelyeket máig használnak (Cserti Csapó 2023b). Megállapítást nyert, hogy a tankönyvek inkább a szerzők naiv, a populáris tudományhoz közelebb álló szemléletét tükrözték, és tudományosan nem kellően alátámasztott, vitatható megközelítéseket, állításokat tartalmaztak (Cserti Csapó 2023a). Elmondható, hogy a népismereti tankönyvek fejlesztése számos nehézséggel küzd, és tartalmuk sok kívánnivalót hagy maga után (Cserti Csapó 2023c). A tankönyvi szövegek gyakran a köztudatban rögzült, felületes sablonokat ismételtek. Hat problémacsoport meghatározása történt meg a következők szerint:

1. A cigány foglalkozások statikusságának hangsúlyozása.
2. Az oláh cigány törzsek foglalkozásainak nem kellően szakszerű bemutatása.
3. Túlhangsúlyozzák, hogy a Kárpát-medencében a korábban sokszínű foglalkoztatási struktúrával rendelkező cigányságot a társadalom annak peremére, az alantas munkák területére szorítja.
4. Alapmunkákat nem használnak, de legalább nem is jelölnek. Ahol forráshivatkozást találunk, ott gyakran előkerül Rostás-Farkas György neve, aki nem kutatóként, inkább populáris írások szerzőjeként került be a hazai népismereti kánonba.
5. Általánosító, esszencialista megállapításai kételyeket ébresztenek a kritikus olvasóban.
6. A régmúltból felbukkanó töredékes szövegforrásokat úgy használják, mintha az ott említett foglalkozások a korban általánosak lettek volna. (Cserti Csapó 2023d: 187–196)

Összegzés

A tartalomhordozók romológiai vonatkozású vizsgálatai alapján kirajzolódó kép közel tíz évvel ezelőtt semmiképpen sem volt megnyugtató. A kutatások egyértelműen kimutatták, hogy a tankönyvek, munkafüzetek, szöveggyűjtemények cigányokra, romákra vonatkozó tartalmi több szempontból további átdolgozásra, kiegészítésre szorultak. Az addig megfigyelt eredmények (lásd 2. ábra) mellett a hazai tankönyvekben további mennyiségi és minőségi változtatásokra, javításokra volt szükség ahhoz, hogy a köznevelésben tanuló diákok multiperspektivikusan, több nézőpontból,

árnyaltan ismerkedhessenek meg a cigányság történetével, kultúrájával, szokásaikkal. Saját kutatásaim (Borbándi 2023, 2024) megerősítik, hogy a gimnáziumi történelemtankönyvek cigányokkal, romákkal kapcsolatos tananyagtartalmi folyamatosan változnak, fejlődnek mind mennyiségi, mind minőségi szempontból. A 2012-es NAT-on és történelem-kerettanterven alapuló tartalomhordozókhoz képest pozitív és negatív változtatások is megfigyelhetők a 2020-as NAT-on alapuló gimnáziumi történelemtankönyvekben. Az egyik legfontosabb változás, hogy az általam eddig megvizsgált történelemtankönyvekben nem található egyetlen negatív tartalmú megállapítás sem a cigányokkal, romákkal kapcsolatban. Ahhoz, hogy láthassuk, 2016 óta milyen pozitív és/vagy negatív változtatásokon estek át a napjainkban széles körben használt tartalomhordozók, szükség volna egy újabb nagy volumenű, valamennyi tantárgy releváns tankönyvi kötetekre kiterjedő kutatás elvégzésére.

2. ábra: A tartalomhordozók romológiai ismereteket tartalmazó arányai az egyes kutatások eredményei alapján.
 Forrás: Balázs et al. 2014, Orsós 2015, 2016 és Terestyéni 2004, 2005 alapján saját szerkesztés

IRODALOM

- ANDL H. & CSERTI CSAPÓ T. (2017) Cigányok, romák reprezentációja a hazai környezet- és természetismeret, illetve földrajz tankönyvekben. In: MRÁZSIK J. (szerk.) *A tanulás új útjai*. Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesülete (HERA), Budapest. pp. 28–46.
- BALÁZS A., MENESI L., HORVÁTH B. & VARGA K. (2014) *Fekete pont 2014. A cigányság reprezentációja az általános és középiskolai tankönyvekben*. https://issuu.com/monitornyitottmuhely/docs/monitor_fekete_pont_2014_tank_nyvk [Letöltve: 2025. 04. 27.]
- BINDER M. & PÁLOS D. (2016) *Romák a kerettantervekben és a kísérleti tankönyvekben. Tanulmányok, elemzések, ajánlások*. <https://adoc.pub/romak-a-kerettantervekben-es-a-kiserleti-tanknyvekben-tanulm.html> [Letöltve: 2025. 05. 10.]
- BOGDÁN P. (2016) A romák/cigányok tankönyvi jelenlétét elemző kutatásokról. *Új Pedagógiai Szemle*, Vol. 66. No. 5–6. pp. 127–136.
- BORBÁNDI B. (2023) A cigányság reprezentációja a középiskolai történelemtankönyvekben – Tananyagkritika. In: ROSENBERG M. (szerk.) *11. Romológus Konferencia: Tanulmánykötet*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 48. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Romológiai Kutatóközpont, Pécs. pp. 9–22.

- BORBÁNDI B. (2024) A cigányok, romák reprezentációja napjaink középiskolai történelemtankönyveiben – Tananyagelemzés. In: SZIGETI M. V. & ROSENBERG M. (szerk.) *12. Romológus Konferencia: Tanulmánykötet*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 50. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Romológiai Kutatóközpont, Pécs. pp. 48–61.
- BOZSIK V. (2015) Együtt méltósággal. Romák/cigányok jelenléte a hazai tankönyvekben. *Új Pedagógiai Szemle*, Vol. 65. No. 11–12. pp. 127–140.
- CHRAPPÁN M. (2022) A NAT evolúciója 2010–2021 között. *Educatio*, Vol. 31. No. 1. pp. 30–47. <https://doi.org/10.1556/2063.31.2022.1.3>
- CSERTI CSAPÓ T. (2016) A roma kultúra reprezentációja a földrajz tankönyvekben. In: CSERTI CSAPÓ T. (szerk.) *Horizontok és dialógusok 2016. V. Romológus Konferencia: Tanulmánykötet*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. pp. 144–192.
- CSERTI CSAPÓ T. (2021) A cigányság reprezentációja a tankönyvekben és a közoktatásban. In: MÁRFI A. (szerk.) *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene IV*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Győr. pp. 109–133.
- CSERTI CSAPÓ T. (2023a) A hazai roma közösség és az indiai „őshaza koncepció”. In: ROSENBERG M. (szerk.) *11. Romológus Konferencia: Tanulmánykötet*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 48. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Romológiai Kutatóközpont, Pécs. pp. 61–72.
- CSERTI CSAPÓ T. (2023b) A hazai cigányság területi-társadalmi megjelenítésének problémái a földrajz és történelem tankönyvekben, valamint a népismereti könyvekben az „őshaza” példáján keresztül. In: K. NAGY E. (szerk.) *Tanulmánykötet a XIV. Országos Taní-tani Konferenciáról*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. pp. 409–428.
- CSERTI CSAPÓ T. (2023c) A hazai cigányság területi-társadalmi megjelenítése a tankönyvekben. A tankönyvszerző dilemmái. *Educatio*, Vol. 32. No. 2. pp. 304–317. <https://doi.org/10.1556/2063.32.2023.2.9>
- CSERTI CSAPÓ T. (2023d) Cigány mesterségek reprezentációja a köztudatban, a közismereti és népismereti tankönyvekben. In: ROSENBERG M. (szerk.) *11. Romológus Konferencia: Tanulmánykötet*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 48. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Romológiai Kutatóközpont, Pécs. pp. 183–215.
- EGERVÁRI D. & KOVÁCS E. (2021) A XXI. századi kompetenciák megjelenése a 2020-as NAT-ban. *Tudásmenedzsment*, Vol. 22. No. 1. (különszám). pp. 269–282. <https://doi.org/10.15170/TM.2021.22.K1.19>
- HORVÁTH D. (2006) Környezeti nevelési lehetőségek a történelemtanításban. *Új Pedagógiai Szemle*, Vol. 56. No. 5. pp. 79–91.
- HORVÁTH Zs. (2019) Színe és visszaja. A nemzeti alaptantervet ért hatások és az alaptanterv hatásai. *Educatio*, Vol. 28. No. 1. pp. 121–134. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.1.9>
- KERESZTES-TAKÁCS O., LENDVAI L. & KENDE A. (2016) Romaellenes előítéletek Magyarországon. Politikai orientációtól, nemzeti identitástól és demográfiai változóktól független nyílt elutasítás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, Vol. 71. No. 4/2. pp. 609–627. <https://doi.org/10.1556/0016.2016.71.4.2>
- ORSÓS A. (2015) Összegző tanulmány a kutatási eredményekről. „A roma kultúra reprezentációja a tartalomszabályozók, tartalomhordozók körében, valamint ezek fejlesztési lehetőségei” (TÁMOP-3.1.15-14-2014-0001). Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
- ORSÓS A. (2016) Ami a tankönyvben meg van írva... In: CSERTI CSAPÓ T. (szerk.) *Horizontok és dialógusok 2016. V. Romológus Konferencia: Tanulmánykötet*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. pp. 9–27.
- SZABÓ M. (2012) Az új Nemzeti alaptanterv Ember és társadalom műveltségterülete. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*, Vol. 3. (új folyam). No. 1. <https://www.folyoirat>

tortenelemtanitas.hu/2012/06/szabo-marta-az-uj-nemzeti-alaptanterv-ember-es-tarsadalom-muveltese-03-01-07 [Letöltve: 2025. 09. 27.]

SZALAYNÉ TAHY Zs. (2018) *Az új NAT általános részének szövegszintű elemzése, véleményezése*. http://sztzs.infokatedra.hu/public/info/Uj_NAT_altalanos_elemzes.pdf [Letöltve: 2025. 09. 27.]

TERESTYÉNI T. (2004) Fekete pont. A középiskolai történelem- és társadalomismeret-tankönyvek romákkal kapcsolatos tartalmi. *Beszélő*, Vol. 9. No. 5. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/fekete-pont> [Letöltve: 2025. 05. 05.]

TERESTYÉNI T. (2005) Középiskolai tankönyvek etnikai tartalmi. In: NEMÉNYI M. & SZALAI J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. pp. 283–315.

VASS V. (2008) A Nemzeti alaptanterv és a pedagógusképzés összefüggései. *Pedagógusképzés*, Vol. 6. No. 4. pp. 69–78. <https://doi.org/10.37205/TEL-hun.2008.4.04>